

ՅՐԿՐԱԳՈՒՆՏ

ԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍ

ԱՄՍԵԱՅ

Ա. Տարի

Յունուար 1883.

Թիւ 1

Ն Ա Խ Ա Բ Ա Ն

Թէ Մամուլն Հայ ժողովրդեան բարոյական եւ մտաւորական վերածնութեան գործոյն մէջ կոչուած է մեծ դեր մի կատարել, ոչ ոք կարող է ուրանալ զայս: Այն գործին, որ այնքան նպաստեց ու կը նպաստէ Եւրոպական ազգաց զարգացման, պիտի ծառայէ նաեւ մեր ազգային յառաջդիմութեան, եթէ զիսնամբ ի կիրարկանել զայն եւ օգտիլ ի նմանէ: Գրեւորու քով պարբերական հրատարակութեանց ունեցած մասնաւոր օգուտն ակնհերեւ է: Մինչդեռ գիրքն, առաւել կամ նուազ ստուար ծաւալի մի տակ, մի միակ նիւթ կ'ընդլայնէ ու կը պարզէ յաճախ, պարբերական թերթն բաղդասաբար փոքր տարածութեան մի մէջ կ'ընդգրկէ այլազան նիւթեր, որք քաց յօգտակարութենէ սա առաւելութիւնն ալ ունին որ ընդհանրապէս օրուան խնդիրներ են ու մասնաւոր կարեւորութիւն ու հետաքրքրական հանգամանք մի կ'ստանան ժամանակակից դէպքերէ ու հոգեկան տրամադրութիւններէ: Եւ այս է գաղտնիքն այն հզօր ներգործութեան զոր պարբերական մամուլն կ'ազդէ ոգիներու վրայ եւ ազգերու ընկերային կենաց յեղաշրջումներուն մէջ կարեւոր տարր մի կը դառնայ:

Բայց պարբերական մամուլն երկու ձեւոց տակ կը գործէ, մին է *օրագիր*, *քաղիր*, որ առաւել կը յարի առօրեայ իրողութեանց եւ խնդիրներու եւ կը ծառայէ մանաւանդ գոհացրնել միտքն ընկերային կեանաց այն խնդիրներուն վրայ որք շատ անգամ վաղանցիկ կարեւորութիւն մի միայն ունին, եւ այն փութով, շեռակ մի անապարտմով որ օրաթերթից յատուկ է, եւ երկրորդն է Հանդէս (*revue*), որ վեր կ'առնու մանաւանդ տեսական կարեւորութիւն ունեցող բարոյական, ընկերական, ուսումնական խնդիրներ եւ կ'ուսումնասիրէ զայնս ընդարձակօրէն ու ծանրութեամբ, որուն կը նպաստէ նոյն իսկ իւր ծաւալն, որ ընդհանրապէս օրաթերթից ծաւալէն շատ ընդարձակ է, մինչդեռ օրաթերթ պարտաւոր են կոտորակել ինչ շատ մանրամասնութեամբ սերտուած խնդրոյ մի վերայ գրուած երկար յօդուած մի եւ նետեալէս նուազեցնել նորա ուժն ու արտադրելի ազդեցութիւնն: Վերջապէս դիւրին է հասկնալ թէ օրագրի եւ հանդիսի դերերն տարբեր են. առաջինն կ'ուզէ ըմբռնել ինչ որ կայ՝ մընուորսին մէջ եւ ինչ որ անցնելու վրայ է, երկրորդն կը տիրէ այնմ որ մնայուն է եւ արժանի է լուրջ ուսադրութեան. առաջինն կը փութայ ու ժամանակ չունի կորուսնելու, երկրորդն ծանր կը փայլէ ու երկար բարակ կը բնէ ինչ որ կայ իւր շուրջն: Այսու չեմք ուզեր ուրանալ կամ նուազեցնել օրագրի կարեւորութիւնը, մանաւանդ թէ կը խոստովանիմք թէ հանրական խնդրոց մէջ իւր դերն շատ մեծ է եւ իւր ազդեցութիւն կարի հզօր, այլ կ'ուզեմք ցոյց տալ հանդիսի առանձինն հանգամանքն ու օգտակարութիւնն ժողովրդոց մտաւոր զարգացման վերաբերութեամբ:

Ամէն ոք կը խոստովանի թէ հանդիսից թիւն կարի սահմանափակ է մեր մէջ, եւ թէ նոյն իսկ առաւել եւս նուազած է այս վերջին ժամանակներս յորմէնէս մի բանի հանդէսներ դադրեցան առ ի չգոյլէ սննդեան: Չեմք վարանիր ըսել թէ Հայ լուսաւորութեան կեդրոններէն Պոլիս ամէնէն յետամնացն եղած է այս մասին, վասն զի գէթ երկար տեսնէ ի վեր չէ արտադրած իւր ծոցէն հանդէս մի որ, արդիւնք գործակցութեան իւր գիտնոց ու գրագիտաց, բերէր իւր օժանդակութիւնն հայ բաղափակրութեան, յաւելնալով այն գովելի գործունէութեան վերայ որ գոհութեամբ կը տեսնուի այլուր այս մասին:

Բայց եթէ արդիւնք երեւան չեկան ցարդ, բաղձանքներ տեսնուած են միշտ, մի կողմէ Պոլսոյ գիտնոց ու գրագիտաց քով որք կը փափաքէին ունենալ գործիք մի որով կարենան յօգուտ հասարակութեան մշակել մտաւոր եւ բարոյական կենաց, ազգային ու բնկերական շահուոց վերաբերող հարցեր, հրապարակական բեմ մի որ ներէ իւրեանց պարզել իւրեանց կարծիքներն ու փորձառութեան եւ բնօրէնութեան արդիւնքն առանց սեղալ եւ յանդէպս բնդհարուելու, եւ միւս կողմէ ուսումնասէր հասարակութեան քով որ կը փափաքէր ունենալ՝ բաց իւր օրաքերքէն՝ ժամանակակից խնդրոց եւ կարեւոր նիւթոց վերայ յագեցուցիչ ուսումնասիրութիւններ պարունակող իւր հանդէսն, որոնալու համար զայն իւր հանդարտ վայրկեաններուն մէջ եւ քաղելու համար անժի աւելի հիւրաւից մտային սնունդ մի :

Ասիական բնկերութիւնն, ծանօթ այս բաղձանաց, կը համարձակի նախաձեռնութիւնն առնուլ հիմնելու Պոլսոյ մէջ մի ազգային, գրական եւ գիտական հանդէս՝ վերակենդանացնելով միւսանգամ բարեյիշատակ Շահնազարեան Կարապետ վարդապետի ԵՐԿՐԱՆԻՆՏԸ : Արդէն, որպէս լրագրաց միջոցաւ ծանուցած է, բազմաթիւ Հայ գրագիտաց ու գիտնոց աշխատակցութեան հաւանութիւնն ստացած է, որք, տարբեր նիւթերու մէջ մասնագիտութեան ու կարողութեան տէր անձինք, այլ եւ այլ տեսակ խնդիրներ պիտի մշակեն Հանդիսիս մէջ, որ այս կերպով պիտի ծառայէ գոհացնելու տարբեր նաշակներ ու հետաքրքրութիւններ, հաւասարապէս ազնիւ ու պիտանի : Ազգային կենաց կարեւոր երեւոյթից վերայ խորհրդածութիւններ, քաղաքական ամփոփ տեսութիւններ . հայ լեզուի, գրականութեան ու պատմութեան վերաբերեալ խնդրոց մասին ուսումնասիրութիւններ. գրական նաշակն կրթող ու զարգացնող հաստատութիւններ՝ ազգային ու օտարազգի մասեցնագրութեան արդիւնք . պատմական ու աշխարհագրական աշխատութիւնք, բնական ու բնկերական գիտութեանց պատկանող ուսումնական յօդուածներ. անձ, հաստատօթիւ, ինչ որ պիտի լինի *Երկրագունքին* պարունակութիւնն :

Այս յայտագիրն անուշտ բաւական բնդարձակ է, եւ նորա գործադրութեան համար՝ Ասիական բնկերութիւնն եթէ մէկ կողմանէ իւր յոյսն դրած է իւր պատուական աշխատակցաց

վերայ, միւս կողմանէ պէ՛տ ունի մանաւանդ հայ հասարակութեան օժանդակութեան, վասնզի ի նմանէ կախումն պիտի ունենայ թէ իւր քերքին յարատեւութիւնն եւ թէ սակաւ զարգացումն : Յոյս ունի, սակայն, որ այս օժանդակութիւնն, այս փաշալերութիւնն իրեն չպիտի պակսի, այլ թէ՛ իւր հանրօգուտ ձեռնարկին մէջ խրախուսուած՝ պիտի յաջողի կատարելագործել զայն սակաւ եւ ազգային տեւական հաստատութիւն մ'ընել զերկրագունսն, որ՝ անընդհատ շարունակուելով՝ պիտի լինի իմացական կապ մի հայ աշխարհի այլ եւ այլ մասանց մէջ, կենսասար գործի մի մտաւոր հաղորդակցութեան եւ տեսարան մի ուր իբրտ յաջորդեն հայ իմաստունք՝ բերելով իւրաքանչիւրն հետզհետէ իւր զգացումներու եւ գաղափարաց բաժինն Հայ ժողովրդեան ազնուացման գործոյն մէջ :

ԿՆՈՋ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆՆ (•)

Կուգամ՝ պատմել կնոջ պատմութիւնն, այն էակին որ մեր ընտանեկան յարկերու թագուհին, մեր ակումբներու զարդն ու հրապոյրն եւ մարդկային ընկերութեան հոգին է: «Առանց կնոջ, կ'ըսէ Շադուպիան, սյրն բիրտ, խիստ, մենակեաց պիտի լինէր, եւ պիտի անդիտանայր շնորհն որ ուրիշ բան չէ եթէ ոչ սիրոյ ժպիտն: Կինն նորա շուրջն կը կախէ կենաց ծաղիկներն, ինչպէս այն անտառի շիւաններն որք իւրեանց անուշահոտ պտակներով կաղնիներու կոճղն կը զարդարեն»: Պէրնարտէն ալ Սէն-Բիէր, Պոդ-Վիրգիլիէի անմահ հեղինակն, կը գրէր, «Մարդիկ կիներն ուրիշ անուան առկ չեն ճանչեր բայց միայն գեղեցիկ սեռի անուան: Բայց եթէ լոկ աչք ունեցողներուն համար միայն գեղեցիկ է այդ սեռ, նոցա համար որք մի սիրտ ունին՝ է նա նաեւ ծնուցանող սեռն որ զմարդ ինն ամիս կը կրէ իւր երանաց մէջ իւր կենաց վտանգով, եւ անուցիւ սեռն որ կը դիեցնէ եւ կը խնամէ զնա տղայութեան առեւ: Բարեպաշտ սեռն է որ զայն կը տանի յոտս սեղանոյն երբ կը ծնի. խաղաղասէր սեռն է որ չթափեր երբեք իւր նմանեաց արեւնն. միտթարիչ սեռն որ խնամ կը տանի հիւանդաց, եւ որ կը հպի նոցա առանց զայնս վիրաւորելոյ»: Եւ մինչ Պալլաք կ'անուանէ զկինն «կատարեղազայն էակն արարածոց մէջ, մի փոխանցական ստեղծուած առն եւ հրեշտակի մէջտեղ», Լամարդին կը գոչէ «Մի կին կայ ամէն մեծ բաներու սկիզբն»:

Սակայն դարեր հարկ եղած են որպէս զի մարդկութիւն սկսէր հասկանալ այս էակին ազնուութիւնն, նորա կարեւորութիւնն մեր երջանկութեան եւ մեծութիւնն դերին զոր կը կատարէ նա մեր անհատական եւ ընկերական բախտին որոշման մէջ. ճրպիսի ստրկութեան դարեր կարած անցած է նա, ինչ անարդանք ու տառապանք կրած է այն արարած

(•) Այս ուսումնասիրութեան առաջին մասն, որ կը վերաբերի նախնական կնոջ, ընթերցուած է մի քանի տարի յառաջ Օրթագիւղի լսարանին մէջ. յետոյ՝ յառանգ փակմամբ՝ կտրելի չէր եղած շարունակել. կը յուսամք որ Հանդիսիս մէջ կարող կը լինիմք ի զլուիս հանել սոյն աշխատութիւնն:

որ կենաց ու երջանկութեան ազբիւրն է, մինչեւ որ իւր բարոյական ու հոգեկան ազնուութիւնն յաղթելով առնական բռնութեան, սկսած է տիրել տակաւ ընկերութեան մէջ իւրեան պատկանեալ տեղւոյն եւ իրաւանց: Ահա այս կէտն է որ պիտի ջանամք պարզել մի քանի յօդուածներու մէջ:

Ա

Ի՞նչ էր կնոջ վիճակն նախնական ժամանակաց մէջ, պատմութենէ յառաջ, ընկերութեանց եւ քաղաքակրթութեան սկիզբն: Գաղափար ունենալու համար ընկերական այն անկառար ու անկերպարան տիպերուն վերայ զոր կազմած են ի սկզբան մարդիկ եւ հասկնալու համար նոցա կազմութիւնն ու կենաց եղանակն, հարկ է մեր աչաց առջեւ բերել վայրենի եւ կէս-քաղաքակիրթ ցեղերն որոց ընկերային տարրական վիճակն իւր այլ եւ այլ աստիճանաց մէջ կը ներկայացնէ մեզ այն սկզբնական երեւոյթներն յորոց անցած են այն ազգեր որք այսօր քաղաքակրթութեան շնորհն կը վայելեն: Շատ յատուկ, զոր պարզելոյ տեղն չէ աստ, կը հաստատեն որ մարդկային նախնական ջոկերու մտաւորական՝ բարոյական եւ ընկերական կացութեան պատկերն կրնայ փընտռուիլ այժմեայ կէս-քաղաքակիրթ եւ վայրենի ժողովրդաց վերայ:

Երբ նկատեմք թէ մինչեւ մեր օրերն, հսկառակ նոր ընկերութեանց մէջ կնոջ ստացած դրից եւ այն կերպիւ իւրք երկնային՝ հրեշտակային նկարագրին զոր կ'ընծայեն նմա բանաստեղծք, ճարտարք եւ փիլիսոփայք, աղջկան մի ծննդեան լուրն միշտ աստիճան մի ցրտութեամբ կ'ընդունուի նոյն իսկ ծնողաց կողմէն, կը հասկանամք թէ ի՞նչ արժէք ունէր նախնական ընկերութեանց մէջ մի այսպիսի ծնունդ: Թողումք որ նոյն իսկ ծնողական սիրոյ բնազդումն չունի այն բարոյական զօրութիւնն որով կը յաղթէ առ մեզ ամէն այլ զգացմանց եւ յաճախ որդւոց բարւոյն անձնութեան դիւցազներ ու մարտիրոսներ կ'ընէ զճողոպտ, — այնպէս որ առ անկարողութեան սնուցանելու, բարկութեան վայրկենի մի մէջ եւ կամ պարզապէս քմային հաճոյք մի դուհայնելու համար, վայրենի ծը-

նողներ կը վաճառեն, կը լքանեն, կ'սպաննեն իւրեանց զաւակներն, ինչպէս Աւստրալիայի ծնողք՝ որ երբեմն վտանգի մէջ կը լքանեն իւրեանց զաւակներն, եւ իւրեանց կարթւորուն ծայրն իբրեւ խայծ կ'անցընեն նոցա մօին պատառներն յետ սպաննելու զանոնք, ինչպէս Ամերիկայի Շօնօ կոչուած Հնդկիներն որոց մէջ մի հայր կրնայ բարկութեան միջոցին աննշան յանցանքի մի համար սպաննել իւր որդին, ինչպէս Բադակոններն՝ որք, ըստ Ֆալքնէրի, օգլի համար Սպանիացւոց կը ծախէին իւրեանց տղայքն, — թողումք այս կէտը, երբ որդւոց սէրն աւելի կը զօրանայ, դուստրերն միշտ անարգ, արհամարհ եւ անպիտան նկատուած են անքաղաքակիրթ եւ անտպայ ժամանակաց եւ ցեղերու մէջ, եւ բազմոսմամբ արու զաւակաց վիճակին՝ իւրեանց կայութիւնն ստորին եղած է։ Պատերազմաւ, որսորդութեամբ եւ աւաւրտութեամբ ասորոյ ընկերութեանց մէջ արու զաւակն մի նեցուկ եւ ոյժ կը խոստանար, եւ կրնար ընտանեկան տոհմային վրէժներ լուծել։ Հետեւաբար տակաւ արու որդին սկսաւ խնայուիլ։ Իսկ աղջիկն մի բեռն կը յաւելոյր մանաւանդ, որ չափի կրնար փախչիլ թշնամոյն սաջեւէն, փախըստէից ընթացքն պիտի արգելոյր եւ, մի այլ անպատահութիւն, երբեմն ցեղին վերայ պիտի հրաւիրէր մօտաւոր ցեղերու յարձակումն էգ որսալց համար, եւ, սննդեան նուազութեան մէջ, կարեւոր անդամոց բաժինն պիտի ուտէր։ Ուստի յաճախ կ'սպաննուէր։ Մ' իէննան, անգլիացի դիւտունն, հեղինակ «Նախնական ամուսնութիւն» անուն յոյժ յարգեալ մի գործոյ, կ'ըսէ իւր գրքին մէջ. «Պատերազմիկը եւ որսորդք կարեւոր եւ յարգեալ լինելով, ամէն հրոսակախորժի չափն կը պահանջէր ըստ կարի շատ քաջառողջ արու զաւակներ մեծցնել։ Նուազ չափաւոր էր աղջիկներ մեծցնել, որովհետեւ նուազ կարող էին ինքեանք ինքեանց բաւել եւ իւրեանց աշխատութեամբ հասարակաց բարւոյն նպաստել։» Ձիւնաց մէջ ցարդ շատ սովորական բան է իգական սեռի տըղայոց սպանումն։ Ղեւտականի ԺԲ. գլխոյն 1-Յ համարոց մէջ կը կարդամք որ առ Հրէայս արու զաւակ ծնանող կինն 7 օր պիղծ պարտէր համարուիլ եւ 55 օր ալ մնալ մաքրուելու համար տղարեքի հետեւանքներէն, իսկ աղջիկ զա-

ւակ ծնանողն 2 չաբաթ պարտ էր պիղծ համարուիլ եւ 66 օր մնալ մաքրութեամբ համար ծննդաբերութեան հետեւանքներէն: Պարսից թագաւորք օրագրեւներով կը մեծարէին ամէնէն աւելի շատ արու գաւակ ունեցող ծնողներն: Հռովմայեցոց մէջ, առ որս սովորութիւն էր նորածին աղայն դրնել հօր ոտից առջեւ՝ որ ազատ էր զայն վեր առնելով որդիացնելու կամ լքանելու, յաճախ կը լքուէին հայրերէն այն խեղճ նորածին արարածներն որք աղջիկ ծնելու յանցանքն դործած էին: Վերջապէս ամէն ինչ կ'ապայուցանէ թէ ընկերութեանց սկիզբն մանաւանդ աղջիկ գաւակներն կը նըկատուէին իբրեւ մի բեռն ծնողաց համար որք՝ անտարբեր նոցա մասին եւ մանաւանդ զայրացեալ նոցա ծննդեան վրայ՝ կ'սպաննէին կամ ընկեցիկ կ'առնէին գնոսա յաճախ, եւ, եթէ խնայուէին, տխուր եւ դառնալից բախտ մի կ'ապաստէր իւրեանց եւ չէին իւրեանց եղբարց հաւասարներն յաջա իւրեանց ծնողաց:

Սէրն, այն զգացումն զոր կնային շնորհաց հրապոյրն կը գրգռէ սրտերու մէջ, այն շղթայն որով մարդկային հոգին կը կապուի գեղեցիկ էակին հետ եւ որ ամուսնութեանց հըզօրագոյն շաղախն է, անծանօթ էր նախնի մարդոց: Մի անասնական եւ անգիտակից բնազդում կը մղէր սեռերն առ միմեանս. հետեւաբար չկայր ամուսնութիւն եւ սեռերու իւրերայ հետ յարաբերութիւնք շատ չէին տարբերեր անոնցմէ որք անասնոց վերայ կը տեսնուին: Սառնակեցութիւն եղած լինել կը թուի ամուսնութեան առաջին ձեւն: «Հողէնդողք, կ'ըսէ Քուպէն իւր «Բարեյուսոյ գլխոյ պատմութեան» մէջ, այնպէս ցուրտ, այնպէս անտարբեր են միմեանց նկատմամբ որ մարդ կը բերուի մտածել որ նոցա մէջ սէրն գոյութիւն չունի⁽¹⁾»: Լիզզընշդայն⁽²⁾, «Ուղեւորութիւնք ի Հարաւային Ափերիկէ» անուն գրքին մէջ կը հաւաստէ թէ Քուաա Քաֆրաա տանցիներուն մէջ բնաւ ո՛ր եւ է սիրոյ զգացում մուտ չունի ամուսնութեան մէջ, եւ ճօն Լըսպօք անգղիացի գիտնականն իւր «Նախակունք Քաղաքակրթութեան» անուն նշանաւոր գործոյն մէջ կը գրէ թէ «Հիւսիսային Ամերիկայի Դիմնեկ կոչուած Հնդիկը «սիրելի» նշանակող բառ չունէին, եւ Ալկոն-

(1-2) ճօն Լըսպօք «Նախակունք Քաղաքակրթութեան»

գիւններու լեզուն «սիրել ցուցնող» բայ չէր պարունակեր, այնպէս որ երբ միտնարք Աստուածաշունչն Ալիոնգէններու լեզուին թարգմանեցին, հարկ եղաւ այս նշանակութիւնն ունեցող մի բառ հնարել: Դարձեալ Լըսպօքի գործէն կը քաղեմ հետեւեալ տեղեկութիւններն: «Թէպէտ վայրենեաց երգերն սովորաբար որոյ, պատերազմի կամ կանանց վերայ կը խօսին, խիստ դուն ուրեք կարելի է սիրոյ երգ անուն տալ նոցա: Օրինակի համար, Տօքթօն Միչէլ, որ շատ տարիներ հնդկական գործոց համար Միացեալ-Նահանգաց ծերակուտի մասնաժողովոյն նախագահ եղած է, կը հաւաստէ որ «Ոչ Օգաժներու եւ ոչ Չեօֆիներու քով կարելի է գտնել մի միակ երաժշտական կամ բանաստեղծական բացատրութիւն՝ երկուց սեռից մէջ գորովական զգացման մի վերայ հիմնուած.» եւ կը յաւելու «թէ եւ շատ անգամ խնդրուած է իրենցմէ, բայց երբեք սիրային երգ մի չեն կրցած դուրս բերել:» Լանտէր, «Ամերիկեան Հնախօսութեան» հեղինակն կ'ըսէ թէ «Եւրոպայի մէջ (կեդրոնական Ասիոյն) բնիկներն կ'ամուսնանան ամենամեծ անտարբերութեամբ. մի էրիկ մարդու համար այնքան կարեւորութիւն ունի կին առնուլ որչափ ցորենոյ հասկ մի կտրել. խնդրոյն մէջ սէրն գործ չունի»: ... Հընդհաստանի մէջ, Չիլիականի բլուրներուն վերայ բնակող ցեղերն, կ'ըսէ Լիուին Նաւասկեսն, «գամուսնութիւնն կը նրկատեն իբրեւ մի սարդ անասնական միութիւն եւ իբրեւ մի դիւրութիւն, իբրեւ մի միջոց իւրեանց կերակուրն եփելոյ. գորովոյ եւ անձնուիրութեան եւ ոչ մի դաղափար ունին»:

Դեռ ցայսօր կան ժողովուրդք որք կ'ապրին խառնակեաց. իրաւունքն հզօրին է. կը տիրէ կնոջ եւ մի հզօրագոյն կուգայ յափշտակել զայն ի նմանէ: Հէրպերդ Սթենտերի, «Սկզբունք ընկերագրութեան» ն, որ նախապատմական մարդոյն անհատական եւ ընկերական կեանքի վերայ լուսաւոր եւ հանձարեղ տեսութիւններ կը պարունակէ, հիմնեալ անկիրթ եւ կիսակիրթ ազգաց բարուց վերայ, գործ յորմէ շատ օգտած եմ աշխատութեանս այս առաջին մասին համար, այս նկատմամբ բաղմոթիւ օրինակներ կը դնէ մեր առջեւ: Հիւն Շիրքուէներուն համար կ'ըսէ, «Այս ժողովրդեան մէջ միշտ սովորութիւն եղած է որ արք կուռին այն կանանց համար

որոց յարած են:» Ըստ Հուբէրի, զոր ի վկայութիւն կը բերէ Պանքրոֆը, «մի Թօսֆի որ մի ուրիշի կնոջ կը ցանկայ՝ նորա ամուսնոյն հետ կը կռուի»: Պօշխաններուն համար կ'ըսէ Լիհթընշթայն, «Հօրագոյն մարդն երբեմն սկարաբուսին կրնն կը յափշտակէ:» Նարսիս Բէլլիէ, որ Գուինսլանտի աւերատրալիացի ցեղի մի քով 12 տարեկան հասակէն մինչեւ 29 տարեկան դերի մնաց, կը տեղեկացնէ որ «շատ անգամ արք ցիցերու (èpien) հարուածներով կը ծեծկուին մի կնոջ ըստացման համար»: Պանքրոֆը Բուլի մի հատուածն յառաջ կը բերէ ուր ըսուած է թէ Հայցաներու կանայք «գրեթէ անխորաքար կը կենակցին իւրեանց ցեղին բոլոր մարդոց հետ, թէպէտ դուն ուրեք ուրիշ ցեղերու մարդոց». եւ Դիֆֆուրներու, Ամերիկայի մի Հնդիկ ցեղի համար, կը հաւատեն թէ «գրեթէ խառն ի խուռն կ'ապրին մեծ բազմութեամբ, եւ նոյն իսկ այն սլարադային մէջ ուր երկու անձեր ամուսնացեալ նկատուին, կապն անուանակաւն է միայն»:

Չինաստանի մէջ կանայք հասարակաց եղած են մինչեւ իւրեանց օրէնսդիր Ֆուհիի թագաւորութիւնն, եւ Յունաստանի մէջ մինչեւ Կեկրոպս որ Եգիպտոսէն գաղթականութիւն մի բերաւ յԱտտիկէ. եւ ամուսնութեան օրէնքն հաստատեց. ըստ Ստրապոնի կանայք եւ մանկունք հասարակաց էին Սկիւթիոյ մէջ. Կայէլներու մէջ ոչ հայր կը ճանչցուէր ոչ ամուսին. ամէնքն ի միասին կ'ապրէին եւ տղայք բոլոր ցեղին կը վերաբերէին: Այսպէս կը հաւատտէ Ամէտէ թիէռի:

Խառնակեցութեան այս անկերպարան վիճակին, ուր կրնն իւրեւ մի որս կը յափշտակուի, եւ յորում «հախափող մարդն գլխոյն, ուսին, վզին՝ եւ մարմնոյն բոլոր անդամներուն մահակի հարուածներ տալով ու արիւնլուայ ընելով խեղճ գոհն՝ ընդքարչ կը տանէր շոյտ անտառաց՝ քարերու եւ ծառոց կոճղերու մէջէն որք կը կոշկոճէին խեղճին մարմինն, մինչեւ իւր խշտին (1)», կը յաջորդեն ամուսնական միութեան այլ եւ այլ ձեւեր, բազմայրութիւն, բազմակնութիւն եւ միակնութիւն, որ քաղաքակիրթ ազգաց ամուսնական

(1) Տիւմոն տ'Էրփիլլ, ուղեւորութիւն Ապրոշապ քովէդին. Իվի. բեր. Բոլ Թուզըրիէ «Գին յԱջող դարու» գործոյն մէջ:

վերջին ձեռն է: Այս այլ եւ այլ ընտանեկան կազմութեան ձեւերն ի միասին իսկ եղած են, բայց յաջորդաբար տեղի տուած են միմեանց եւ վերջինն քան զառաջինն աւելի նըպաստաւոր եղած է ընկերային զարգացման, եւ հետեւաբար յառաջդիմութիւն մի:

Բազմայրութիւնն ընտանեկան այն ձեռն է որոյ մէջ մի կին ունի բազում այրեր, բայց այս մի քանի աստիճաններ ունի. ամէնէն կոչու ձեւոյն մէջ արք օտար են միմեանց եւ բարձրագոյն ձեւոյն մէջ արք եղբայր են հասարակաց ունենալով մի կին. երբեմն մէն մի այր կրնայ ամուսնական ուրիշ ընկերութեանց անդամակցիլ, որով բազմայրութիւն եւ բազմակնութիւն ձեռն ի ձեռն կը քալեն այդպիսի ժողովրդոց մէջ: Սբէնսէր ⁽¹⁾ այս վերջին ձեւոյն օրինակ կը բերէ Քարայիսներն, Եսթլանդներն եւ Վարաններն. կը յիշէ նաեւ Ալէքսանդրեան կղզեաց բնակիչներն որք բազմակին են, բայց առ որս «մի կին, ըստ Պատգիէնի, կրնայ կրկնակի ամուսնութիւն մի ընել, որովհետեւ իրաւունք ունի՝ մի յաւելուածական ամուսին՝ առնելոյ: Քանարեան կղզեաց բնակիչք բազմայրութիւն ի գործ կը դնէին, եւ հաւանական է որ միայն եղբարց մէջ չէր: «Երբ Սպանիացիք Լանչէրօգա եկան, կ'ըսէ Հիւմպոլդ, խիստ տարօրինակ սովորութիւն մի գտան ... Մի կին բազմակիւ ամուսիններ ունէր:» Իսկ բազմայրութեան բարձրագոյն ձեւին համար օրինակներ բազմակիւ են, մերթ սատրին ձեւոյն հետ մի եւ նոյն ընկերութեան մէջ դոյակից եւ մերթ մինակ առանձին: Ըստ Թէննընդի, «Բազմայրութիւնն կը տիրէ Սէյլան կղզւոյն բոլոր ներքնակողմն, մասնաւորապէս հարուստ դասերու մէջ. այս վերջնոց քով՝ մի կին չատ անգամ 3 կամ 4 եւ երբեմն մինչեւ 7 այր ունի ...: Իբրեւ ընդհանուր կանոն, այրերն մի եւ նոյն ընտանիքէ են, եւ խիստ չատ անգամ եղբայր:» Պ. Մ'Լէննան, անգլիացի դիտունն, հեղինակ «Նախնական ամուսնութիւն» տնուն յոյժ յարգեալ մի գործոյ, այս կարգի ժողովրդոց մէջ կը հաշուէ, յԱմերիկա՝ Ավարօներն եւ Մալթալներն, եւ յԱսիա՝ Քաշմիրի, Լատաքի, Քինավէրի, Քիտղէվարի եւ Սիլմարի բնակիչներն: Սբէնսէր կը յաւելու, «Իրաւունք ունիմք կարծելոյ որ

(1) Հեր. Սբէնսէր. Սկզբ. ընկեր. Բ. Հատ. երես 266:

Հին ատեններն բազմայրութիւն կայր այն աշխարհաց մէջ ուր անծանօթ է այժմ: Ստրապոն կը պատմէ որ, Երջանիկ Արաբիոյ ցեղերուն մէջ, մէկ ընտանիքի մարդիկ ընկերութեամբ մի կնոջ հետ կ'ամուսնանային: Հնդկական մի վաղեմի դիւցազնական վէպի մէջ, Մահապարաշա անուն, մի իշխանուհի կը յիշուի որ հինգ եղբարց հետ ամուսնացեալ էր. եւ, ըստ կեսարու, եղբայրական բազմայրութիւնն հին Պրըդոններուն, Գաղիոյ մի գաւառին բնակչաց մէջ ալ կայր: «Այս սովորութեան ազդեցութիւնն, կ'ըսէ Դըրնըր, ժողովրդեան բարուց վրայ, որչափ որ կրցի դատել, աննպաստ չէ եղած: Կինն ոչ միայն անսահման ազատութիւն մի կը վայելէ, այլեւ կը կառավարէ ընտանիքն եւ իւր ամուսիններուն ընկերն է: Վախճաւով սակայն որ, կը յաւելու, մի այսպիսի յանկուցիչ պատկեր չհրապուրէ մի քանի ազատախոհ տիկիներ (Ամերիկայի մէջ) Արեւմտից մէջ բազմայրութեան հաստատութեան ինպատկուցում մի դրդուելոյ, ստիպուած եմ ըսել թէ բազմաթիւ այրեր ունենալն երբեմն կ'երեւէր ինձ շատ մի տէրերու հպատակութիւն եւ յաւելում մի յոգնութեանց եւ տառապանաց (1): »

Բազմակնութիւնն շատ ընդհանուր եղած է նախնական ժամանակաց մէջ, քանի որ բազմակին ընկերութեանց շատ օրինակներ կ'ընծայեն մեզ վայրենիք, եւ քանի որայն քան բազմաթիւ էին Հին սլաւոնական ժամանակաց մէջ բազմակին ազգերն. — ամուսնութեան այն ձեւն որ ամէնէն աւելի աղետալին է կնոջ ազդեցութեան եւ յորում բոլորովին անտես կ'առնուին կնոջ զգացումներն — : Ի՞նչ կ'ընեն Աշանդիի թագաւորին ՅՅՅՅ կիներն որք խստիւ փակուած եւ պահպանուած են, թէպէտ հազիւ ճին հետ կը բնակակցի թագաւորն. այս թիւ նուիրական է, չկարէ պակսիլ. եթէ թագաւորն իւր կիներէն մին կամ երկուքն նուէր ապ կամ թէ մահուամբ սպակաթի այս թիւ, հարկ է որ պակասն լըցուի իսկոյն: Աշանդիի թագաւորին կանանոցն կանանոցներու թագաւորն է, բայց անկէ վար կանանոցներ շատ են: Բազմակին ազգերու մէջ հարստութենէն կախումն ունի կանանց թիւն, ինչպէս ծառաներու եւ ստրկաց թիւն. բայց երբեմն

(1) Սթենէր. Սկզբ. ընկերագիտ. Բ. Հատ. երես 272:

օրինական սեղմումներ կան. «Տահումէի մէջ, թագաւորն 1000 տմուսին ունի, ազնուականք 100 եւ միւս հպատակներն 10. ոչ ումեք ներելի է տեսնել թագաւորին կիներն, եւ երբ ի նոցանէ մին դուրս ելնէ, զանգակ մի նորա անցնիլն կը ծանուցանէ, որպէս զի ամէն մարդ գլուխն ի բաց դարձնէ⁽¹⁾»։ Գրեթէ ամէն ցեղեր ի գործ կը դնեն բազմակնութիւնն. Աւլտրալիացիք, Դաւանացիք, Ֆիճիացիք. սովորական է նոր-Պալէստինայ Նեկրիդօներու մէջ, ի Դաննա, ի Վադ, յերոմանկա, ի Լիֆու. կը գտնեմք զայն բոլոր մալայո-բոլինէզիական ժողովրդոց մօտ, ի Դահիդի, Սանտուիչ կղզեաց մէջ, Թոնկա կղզեաց, Նոր-Ջելանտայի, Մատակաքարի, Սումատրայի մէջ. բոլոր Ամերիկայի մէջ՝ կը գտնեմք զայն հիւսիսային մասին բիրտ ցեղերու քով Նաքիմացիներէն մինչ Բանամայի պարանոցին Մոսքիդօներն, եւ Նոյնպէս հարաւային մասին անոսայ ցեղից քով՝ Քարայիպներէն մինչ Բազակոններն. եւ կը տիրէր Մեքսիկայի, Բերույի եւ կեդրոնական Ամերիկայի կիսակիւթ Ամերիկեան պետութեանց մէջ։ Ընդհանուր է Արիկիէի ժողովրդոց մէջ, Հոգէնդոտներու, Տամարաներու, Հարաւոյ Քաֆրաստանցիներու մէջ. Արեւելեան Արիկիէի մէջ, ի Գոնկօ, առ խափշիկս ծովեզեր եւ ներքնակողմանց, առ բնիկա Տահումէյի, Արիկիէի կեդրոնի Աշանգիներուն, Հիւսիսի Ֆուլահներուն եւ Ապիտինիացոց քով։ Ասիոյ մէջ, սովորական է հաստատաբնակ Սինկալացոց, Հնդկաստանի կէս թափառական լեռնական ցեղերու, աստանդական Նաքուդներու։ Բաւ է յիշեցնել որ ընդհանրապէս կար արեւելեան հնօրեայ ընկերութեանց մէջ⁽²⁾։»

(Շարունակելի)

Ռ. Յ. ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ

(1) Ալֆրէտ Մօրի. Երկիր եւ մարդ. Գլ. Ժ. երես 609:

(2) Սքէնտեր. Սկզբ. ընկերագիտ. Բ. Հատ. Գլ. 7. երես 279:

ՀԱՅԵՐԷՆ ԹՈՒԵՐՆ

Մեր նախնեաց համարողական բովանդակածն (système) ստուգիւ չառ հետաքրքրական գաղտնիք մը կը դնէ լեզուաքննութեան առջեւ, զոր թէ սա կարենայ լուսաւորել, գեղեցիկ գաղափար մը կը ստանանք մեր նախահարց համարողութեան վրայ:

Գիտութիւնը թէեւ փորձ ըրած է բայց ցարդ յաջողած չէ ստահով արդիւնք մը չահել միաւոր թուերու կազմութեան նկատմամբ, թէեւ տասնաւորաց յօրինուածը գրեթէ կատարեալ ստուգութեամբ մեկնուած է: Չենք գիտեր թէ ընէն մինչեւ Տաւն ինչ հնարիւք կամ խորհրդով չինուած է, մինչդեռ յայտնի է որ Տաւնէն անդին մինչեւ հարիւր բազմապատկութիւն մըն է:

Այդ ընդհանուր տեսութիւնն որ ըրինք բոլոր հնդեւրոպական ազգաց վրայ է միանգամայն, այսինքն մեր խօսքն ան թուերուն վրայ է, որ հասարակաց ստացուածք էին յիշուած ազգին, երբ դեռ զանազան ազգայնութեանց չէր բաժնուած, այլ տակաւին միացեղ գերդաստան մըն էր ամբողջ խմբովին: Հնդեւրոպացիք իրարմէ զատուելով այլեւայլ ազգաց անուններ առնելէն ետեւ, ինչպէս Հնդիկ, Պարսիկ, Հայ, Ալաւ, Գերման, Յոյն, Հռոմ եւայլն, այն նախկին թուերը թէեւ մէկտեղ տարին, սակայն զանոնք ումանք չկրցան պահել ամբողջ եւ եղան որ անոնց տեղ ուրիշ թուեր յարմարեցին: Այս վերջինն ըսելու է առաւելապէս ըն թուականին վրայ, զոր Հնդեւրոպամօր դասերք զանազան բառերով կը բացատրեն, ինչպէս ստորեւ սխիտ տեսնենք: Իսկ Հայն, հնդեւրոպական նախնի թուականներն եթէ միով պակաս լիւրի պահած է ըսենք՝ ճշմարտութենէ խոտորած չենք համարուիր, ունի ինչ ինչ թուեր ալ, որոնք զարմանալի եւ կարծես անմեկնելի երեւոյթ առնելով՝ մայրենի կերպարանքն անձանաչելի թողած են: Դարձեալ այնպիսի թուական տարր ալ ունի, ինչպէս հարիւր, որուն եւ ոչ հեաքը կը ցուցնեն միւս քոյրերն:

Հիմակ սկսինք հայ թուերը կարգաւ դնել եւ զանոնք քոյր լեզուաց հետ համեմատելով ամէն կարեւոր տեղեկութիւնները տալ:

Մ Ի

Նախաւոր մայր լեզուին մէջ թէ մէկն ինչ բառով կը բացատրէին, կարելի չէ եղած գտնել, վասն զի հնդեւրոպացի ազգերը նոյն թիւը նշանակելու համար զանազան բառեր կը գործածեն հիմա: Այս թիւն առաւելապէս ի (այն) դերանունական արմատով յօրինուած կը տեսնենք. անոր վրայ եկած են քոյր լեզուներուն մէջ զանազան մասնիկներ, որոնք դարձեալ ուրիշ դերանունաց արմատք են: Սակայն այն-նա (մի) բառը բաւական ընդհանրական է:

Հնդիկները այս մեր թուականը կը բացատրեն ե-կա բառով, որ վերագրեալ ի (այն) դերանունէ եւ կա դերանունական մասնիկէ բաղադրուած է:

Նոյն արմատը բովանդակուած է նոյնպէս աւեստական (զանդիկ) լեզուի այ-վա (մի) թուականին մէջ, որ առաջնէն միոյն վա մասնիկով կը տարբերի: Այս բառն աւանդուած է մեզի նաեւ հին սլաւոնական արձանագրութեանց մէջ ճիշդ նոյն ձեւով: Իսկ նոր Պարսկերէնի գործածածը ծանօթ է և է՝ ընկեր հնդկականին:

Մէկալ քոյրերն՝ եթէ յունականը միայն հանել ուզենք, մէկանց այն-նա (մի) բառ կը գործածեն, զոր ամբողջ անվթար պահած է դոթական քոյրն ai-na ձեւովը, նոր բարձր գերմաներէն ein. Նոյն բառն է նմանապէս լատին լեզուին unu-s (Գլ. սո) թիւն, որուն հնագոյն oi-no-s ձեւը նմանագոյն է այն-նա նախնականին. նաեւ յունարէն οἷνός (մի) նոյն է ասոնց հետ: Այս այնա բառով՝ առաւել նուազ այլալուծութեամբ՝ կը բացատրեն միւս քոյրերն ալ իրենց մի թիւը, միայն սլաւոնականին սովորական բառն է յեդիկը, որ սկզբնական կը նշանակէ եւ կը համեմատուի հնդկերէն ադի (սկիզբն) բառին:

Կը մնայ դժուարագոյնն յիշատակել մեր յունական քրոջ սովորական միաւորն, որ արականի մէջ կ'ըլլայ εἷς (= εἷς), իսկ չէզոք բուն անթերի ձեւով էἷς, որոնց իգականն է իր անսովոր կերպարանօք πῆξ: Ասոնց նկատմամբ սաչափս կրնանք ստուգութեամբ ըսել, որ այս յունական թուոյն բուն արմատական չէզոք ձեւն էἷς անտարակոյս աւ (նա) հնդեւրո-

պական մարդերանունէն ծագումն առած է: Բայց թէ $\mu\acute{\alpha}$ ձեւն ալ արդեօք նոյն յաւարմատէն բուսած է եթէ ոչ, մենք հոս այս խնդիրը չենք կրնար յուզել եւ պէտք ալ չունինք, ինչպէս ստորեւ պիտի տեսնենք:

Քերց միաւորները կարգաւ չարելէն ետեւ՝ քննենք հիմա թէ մեր նախնիք քանի կերպով նոյն թիւն աւանդած են մեզի: Երկու բառ ունինք նոյն թուականին բացատրիչ՝ մի եւ եզ. առջինը սովորական նա թէ միակ գործածական, իսկ միւսն անսովոր եւ առանձինն երբեք չգործածուած, այլ միայն ածանցքի մէջ, ինչպիսի են եզ-ական, ե-զակի եւայլն: Ասոնք հնագոյն ընտիր մատենագրութեանց մէջ չեն երեւար, թէ եւ բնիկ հայ է եզ (մի) արմատն եւ հնութեամբ նուազ չէ մի էն:

Սկսինք մեկնութեամբ դիւրադունին որ է եզ: Այս միա-վանկ բառիկն ածանցք մըն է ի դերանունական արմատէն եւ զ դերանուն մասնիէն որ մեր մէջ մեծ դեր կը խաղայ ընդհանրապէս իբրեւ նախդիր: Ածանցքիս մասն ե՝ այ-նա (մի) թուոյն առաջին մասին հետ նոյն է բոլորովին: Ըստ օրինաց պետք էր ե բլլալ ոչ թէ ե, վասնզի այ երկարբառն ինչպէս ուրիշ լեզուներու նոյնպէս մեր մէջ ե երկար ձայ-նաւորին կ'ամբիւրովի տակաւ, սակայն՝ ինչպէս ուրիշ տեղ ալ յիշած ենք քանի մը հեղ, այս ե մեղմով սկսած է արդէն ե ի փոխուիլ, երբ մանաւանդ (բաղմավանի) բառի մը ոչ վերջն այլ մէջն հանդիպի: Այս նկատմամբ մեր դեռ եւ հրեշ-տակ յօդուածները կրնան կարգացուիլ Մասիսի մէջ:

Իսկ ածանցքին երկրորդ մասին վրայ որ է գ, այս հեղու երկայն խօսիլ չենք կրնար: Միայն սաչափն ըսենք որ վեր-ջադաս դիրքէն՝ բառի հնութեան պէտք ենք եզրակացնել, վասնզի հնագոյն քոյր լեզուներուն մէջ ալ հասարակօրէն վերջադաս է գործածութիւնը. միայն գերմանական իբրեւ անանջատ մասնիկ նախադաս կը գործածէ $ga -$ (նոր գեր-մաներէն $ge -$) ձեւով մեր գին նման, ինչպէս գ-գնալ, գ-նալիլ եւայլն: Նոյն մասնիկն յոյն լեզուի մէջ $\gamma\epsilon$ ձեւն ունի, իսկ հնդկերէնի մէջ $q\acute{n}$ ա եւ հա կրկին ձեւերով գործածական, բայց հարկաւ վերջինն աւելի սովորական է:

Գանք մի ին որ նմանը չունի միւս քոյր լեզուներուն մէջ,

խիկ յունարէն բնա (մի) իգականին հետ ճիշդ նոյն է: Լեզուաբանինք դեռ ապահովութեամբ չեն կրցած մեկնել յունական ձեւին զարմանալի երեւոյթն որով մերինին ալ մեկնութիւնը դժուարութիւն կ'առնու: Սակայն մեզի համար առ այժմ ստուգութեամբ կը բաւէ գիտնալ, որ այս հայական եւ յունական միասեւ թուականները պատահմամբ միայն իրարու հետ չեն նոյնացած այլ ծագմամբ եւ սերնդեամբ մէկ են, թէ եւ ծագման ու սերնդեան սկիզբն ու եղանակն ապահովութեամբ չկարենանք բացատրել: Դարձեալ մի եւ բնա իրարմէ փոխառութիւն ալ չեն կրնար ըլլալ, վասնզի երկուքն ալ իւրաքանչիւր լեզուի ուրիշ տարրներուն հետ սերտիւ կապուած են այլեւ այլ ուժանցներով: Այսպէս մեր մէջ մի-այն, մի-ալ, մեն մի, մեն-աւոր, մե-նանամ, մե-սասուն, մե-կիկ, (ասկէ մե-կն-եղ) մեկուսի, որոնցմով մի գիրկընդխառն միացած է մեր լեզուին հետ եւ խոսով օտարութեան կասկածը կը մերժէ վրայէն:

Մե-սասուն, զոր յիշատակեցինք վերեւ, իր կազմութեամբ կը վկայէ թէ հնոց սովորութիւն չէր տասնաւորներն եւ կամ ու չաղկապով կապել, այլ միաւորն ու տասնաւոր իրրեւ երկու զատ զատ բառ քովէ քով կը շարուէին. ուստի եւ մե-սասուն հաւասար է թէ ըսէինք մի սասն = սասն ու մեկ: Այսպէս չինուած են նաեւ երկո-սասուն երեք-սասուն եւայլն: Ասկէ կը հետեւի որ եօթն եւ սասն, ութ եւ սասն եւայլն նորագոյն կազմութիւնք են համեմատութեամբ, պէտք էին ըլլալ եր-քան-սասուն կամ եր-քս-սասուն եւայլն:

Որովհետեւ միաւորաց ու տասնաւորաց վրայ միանգամայն պիտի ճառենք ստորեւ, անոր համար դեռ երկուք ը քննութեան չառած, կը կանխենք քննել առաջին տասնաւորն, որ է

Տ Ա Ս Ն

Մայր ձեւն է դակսն որ հաւանականութեամբ կարծուած է թէ դիւ-կսնի (երկու հինգ) համառօտութիւնն ըլլայ: Յոյնք (δέκα), եւ Լատինք (decem) մայր կոկորդականն անայլալական պահած են, այսպէս նաեւ գրեթէ Գոթացին ալ (taihun): Իսկ Հնդկիք, Զանդիք (չասան) եւ Հին Սլաւոնք (դեսն-սը)

մերինին պէս նոյն ձայնը սի փոխած են մեր եւ այն լեզուաց տառափոխական ընդհանուր օրինաց համեմատ: Մենք Գոթականին նման՝ ինչպէս այս երկու լեզուաց տառադարձական օրէնք կը պահանջեն, հին հնչողը (h) չհնչողի (s) դարձուցած ենք: Վերջապէս զխտելու ենք որ չեղան անշուշտ վերջընթեր վանկին վրայ իյնալուն պատճառաւ *սնսսն*, երկրորդ ա՛ տակաւ ի ձայնի նուազած է (*սեռ*, *սասիկ*) եւ հոսկ անհետ ալ եղած է (*սասն*): Բայց հին ա՛ ու ձայնի նուազում ալ կը ցուցնէ (*սասուն-ի*), մանաւանդ թէ նախնական ձեւն հաստատ ալ պահած է, ինչպէս *սասուն-ի*: Մենք կը կարծենք թէ այս երեւոյթներն ալ նմանապէս շեշտական ազդեցութեան ներքեւ յառաջ եկած են, թէեւ չենք կրնար այս պէսսլիսութեան վրայ դահացուցիչ մեկնութիւն մը տալ առ այժմ:

ԵՐԿՈՒՔ ԵՒ ՔՍԱՆ

Ամեն բանին սկիզբն եւ դժուարին, ըսած է Առակք. սապայն թուականաց կարգին մէջ երկրորդն ալ մեծ դժուարութիւն պիտի հանէ մեր դէմ: Դնենք նախ հնդեւրոպական մայր ձեւը՝ դիւ, զոր հնդիկ եւ զանդիկ լեզուներն անվթար պահած են: Յունականին (*δύο*) Լատինականին (*duo*), Հին Սլաւոնականին (*դրվա*) նախնականէն տարբերութիւնը մեծ չէ, նոյնպէս Նոր Պարսկական ցա սկզբնականին հետ ունենալով նմանութիւն ունի: Իսկ եթէ ասոնց զխմաց մեր հայածեւ երկու-ին որ դնենք, նոյն իսկ հեռաւոր նմանութեան եւ ոչ նշանախոսց մը չենք կրնար նշմարել վրան, ոյնպէս որ հնդեւրոպական տարր ըլլալն իսկ տարակուսական համարելու կը փորձուինք: Ստոյգ է տառերուն հանգամանքն առաջին տեսութեամբ շատ տարօրինակ կ'երեւայ, բայց յետոյ մանր զննելով, վազեմի նոյնութեան հաւանական նշաններ ալ կրնանք գտնել: Մենք մեր կողմանէ հետեւապէս չենք գանդողիւր հնդեւրոպական մայր դիւ ձեւին բնիկ դուստրն համարելու մեր երկու ն՝ թէեւ բոլորովին մեռած ըլլայ մայրենի կերպարանաց կենդանութիւնը:

Նախ պէտք ենք սա կէտը նշանակել որ երկու՝ նոյն իսկ

հայութեան սահմանին մէջ՝ իր սկզբնական դէմքը չ'ընծայեցներ: Թէ երկու թուին նախնական հայ ձեւն էր կր՝ դիւրաւ կրնանք հետեւցնել կր-կիւն թուականէն, որուն առաջին մասէն (կր-) ե-ր-կ-ու լուկ գրերու տեղափոխութեամբ կը տարրերի, այնպէս որ երկու նախապէս ե-կր-ու կամ մասնաւանդ կր-ու ձեւն ունէր, որուն սկիզբն եւ մըն ալ եկած է իրրեւ նեցուկ՝ ր առաջ անցնելէն ետեւ: Այս յայտնի ճշմարտութիւն մըն է հայ լեզուիս համար, որովհետեւ սկզբնազիր ր մենք գրեթէ չունինք, ինչպէս ե-րաւ, ե-րանջ, ե-րակ, ե-րագ եւայլն կը վկայեն: Իսկ -կիւն երկրորդ մասը -պրսիկ նշանակութեամբ մասնիկ մըն է, որ թուականներուն ծայրը կու գայ, ինչպէս երեւ-կիւն, չորեւ-կիւն, նոյնպէս մե-կիւն զոր վերագոյն ալ յիշատակեցինք:

Այս ճշմարտութիւնն ակներեւ ըլլալուն՝ երկայն եւ աւելի փաստի պէտք չունինք. սակայն խնդրոյն ծանրութիւնն այն կրկին գրերուն (կր) մեկնութեան վրայ է: Ինչպէս վերն ր-սինք, քոյր լեզուներն այն երկու տառերուն դիմաց որ ի կրկին բազմապնները կը հանեն, որոնց կր տառերուն հետ լծորդութիւնն այնպէս դիւրաւ չի կրնար հաստատուիլ: Օտարազգի հայազգեպէս այս կիճիւր քակելն անկարելի դատելով՝ լու համարեցան երկու ն օտարութեան դատաւարտել կամ յատուկ հայ ծնունդ ենթադրել: Այլ որովհետեւ հաւանական պատճառ մը չեն կրցած ցուցնել, անոր համար մենք ասոնց ենթադրութիւններուն կարեւորութիւն չենք կրնար տալ ամենեւին: Անցնինք մենք ուրեմն հիմա մերովստան ցուցնել թէ երկու = կրու քոյր լեզուաց որվա բառն է:

Թէ ազգակից բարբառներուն վ կամ ու ձայնը մեր մէջ յաճախ ր ձայնին փոխուած է, այդ ճշմարտութիւն մըն է, զոր կը հաստատեն ամէն ու վերջով սեռականներն, որոնք ուղղականի մէջ ր ունին. այսպէս մանու եւ մանր, մեղու եւ մեղր, ծաղու եւ ծաղր, քաղու եւ քաղր: Այս կարգէն է նաեւ նոր ին ր ն, որ հնագոյն վ ի ծնունդ է: Քոյր լեզուները միայն վ կը ցուցնեն, այսպէս հնդկերէն եւ զանդկերէն նալա, նոր պարսկերէն ڤ եւ լատիներէն novus եւայլն:

Բայց պիտի կարենանք նաեւ ցուցնել թէ հնագոյն դէ ալ կրնայ մեր կ ին դառնալ: Գոնէ մէկ բաւական ապահով օ-

րինակ յառաջ բերելու բախտն ունինք, որուն մէջ ալ սկզբնական ատամնական մը դարձեալ կ'եղած է եւ այն նոյնպէս նախնական յի սերած ր ի մը առջեւ: Կ'ուղենք ըսել որ մեր ոսկր բառն ալ երկու ի նման ճամբով յառաջ եկած կ'երեւի: Քոյր լեզուներէն մերինին ամենամերձ ձեւն է հին լատինական OSSU (= OSTU) ոսկր, որուն սովորական ձեւն է դասական լատիներէնի մէջ OS, սեռ. OSSi-S (= OSTi-S). Ահա հոս ալ կը գտնենք չէ թէ միայն հնագոյն վ' ր ի փոխուած, այլ նաեւ հնագոյն ատամնական մը կ'ի դարձած: Երկուքին մէջ եղած տարբերութիւնը սա միայն է որ ոսկր սկզբնական s, իսկ երկու՝ սկզբնական դ մը կ'ի դարձած կը ցուցնէ. բայց այս տարբերութիւնը այնչափ ծանրակշիռ չէ, մինչեւ կարենայ պնդուիլ թէ այս կարելի է եւ այն՝ անկարելի:

Կարծենք բաւական ոյժ ունին յառաջ բերուած օրինակները գոնէ ոչ դոյզն հաւանականութիւն տալու մեր կարծեաց որ յիւս եւ երկու ազգակից կը համարինք: Ստուգութեան հասնիլն անդրադոյն հետազոտութեանց թողլով՝ քննենք հիմակ այն բարդերն ու ածանցներն, որոնք երկու բառով կազմուած են: Այս քննութենէն յուսանք յիշեալ թուականներու խնամութեան վրայ աւելի լոյս ալ պիտի տարածուի:

Երկու ին բաղադրութիւնները լուծելով կը գտնենք որ երկի ձեւ մըն ալ ունի, ինչպէս քոյր լեզուներն ալ յիւս ձեւին քով յի մըն ալ կը ցուցնեն: Ստուգիւ այս հաւաստիքն հզօր փաստ մըն է այն երկու թուերուն սերտ ազգակիցութեան: Այս երկրորդ ձեւին սերունդ են նախ երկեւալ (= երկիւ-աւ), երկե-րիւր (= երկիւ-արիւր = երկիւ-հարիւր). նոյնպէս երկ-դիւի, երկ-պառակ, երկ-բայ եւայլն: Դարձեալ կր-կին (= կրի-կին) նոյն երկրորդական ձեւին ծնունդ է. իսկ երկու ձեւէն յառաջ եկած են յ-երկու-անաւ. դարձեալ երկո-ֆեան, երկո-սասան:

(Շարունակելի)

Հ. ՍԵՐ. ՏԵՐՎԻՇԵԱՆ

Ս. Ո.

ԹՈՒՐԲԱՍՏԱՆ

ԽԻՎԱ, ՊՈՒԽԱՐԱ, ՍՄՐՂԱՆՏ, ԽՈՔԱՆՏ

Թուրքաստան կամ Թուրքիստան, ի հնումն Բակտրիա կամ ըստ ազգային մատենագրաց Բուշանք, եւ որ կը կոչի դեռ եւս Անկախ Թաթարիստան, ընդարձակ երկիր մ'է որ կը տարածի Միջին Ասիոյ մէջ Կասպից ծովէն մինչեւ Չինու լեռներն: Հիւսիսէն՝ իւր սահմանք, գրեթէ անորոշ, կը կցին Ռուսական Թուրքաստանի հետ, բայց հարաւէն կը սահմանի յայտնապէս Աֆղանիստանի եւ Պարսից լեռնադաշտերով: Երկու մեծ գետեր, Սիւր եւ Ամու կ'ոռոգանեն երկիրն եւ հոսկ ուրեմն կը թափին Արալի ծովուն մէջ, որ կը կազմէ լայնատարր աւազան մը հիւսիսային սահմանաց վրայ, եւ որ հաւանականաբար կը հազորդակցէր, հին ժամանակ, Կասպից ծովու հետ: Աւաղուտ անապատք, անբեր եւ ամայի դաշտեր կը ծածկեն ընտ մեծի մասամբ, մանաւանդ արեւմտեան հարաւային կողմերն: Սակայն արեւելեան եւ հարաւային կողմերն կը գտնուին բարեբեր հովիտներ եւ դաշտեր, իբր ճշմարիտ ոռոգիւմներ անապատաց մէջ: Թուրքաստան կը գտնուի ամբողջովին Ասիական արեւմտեան ջրըկջին մէջ, բայց իւր ջրերն կը հասնին եւեթ երկրորդական աւազանի մը մէջ, այն է Արալ եւ Կասպից ծովուց խորութիւնն: Հարաւային սահմանաց վրայ կը կանգնին Հինսուքուշ շղթան եւ Բամիրի լեռնադաշտն, եւ արեւելեան կողմն կ'ամրառան Չին-Շան, «Երկնային լեռինք», լեռինք որք կը սահմանեն Ասիոյ կեդրոնական լեռնադաշտն:

Որչափ բոյսերն եւ կենդանիք նոյնչափ կլիմաներն կը զանազանին այս լայնատարած երկրին մէջ, ուր մէկ կողմէն կը կանգնին 6—7000 մեթր բարձր լեռներ, մինչդեռ միւս կողմն, դէպ ի Կասպից ծովն, դաշտադեռնք կը ցածնան մինչեւ լինել խոնարհադոյն Ովկիանոսի երեսէն: Այսպէս երկրին կլիման յոյժ փոփոխական է. յունվար ամսոյ մէջ, ուր կը տիրեն հիւսիսային ցրտաբեր հոգմունք, Արալի լճին շրջականերն բերեխառնութիւնն կը խոնարհի մինչեւ — 15 եւ

մինչեւ խակ — 25 աստիճան, մինչդեռ ամառան մէջ տապն կը լինի մինչեւ 40—50 աստիճան, որով ամառան եւ ձմեռան մէջ բարեխառնութեան տարբերութիւնն կը լինի յստախ 75 աստիճան: Երբեմն մթնոլորտն կը լինի այնքան չոր որ այլ եւս կենդանիք չեն կրնար շունչ առնուլ: Երբեմն ամբողջ տարին անձրեւ չ'գար. յամին 1858, Քարա — Քուսի անապատին մէջ միայն չորս ժամ անձրեւ տեղաց: Այսպիսի տարապայման վիճակի մէջ երկիրն անշուշտ անբնակելի կը լինէր մարդկան առանց այն երկու մեծ գետոց, որոց շնորհիւ կարծես ամէն ինչ կենդանութիւն կ'առնու:

Թուրքաստանի մէջ որոյ մեծագոյն մասն այնքան չոր է որ վրանաբնակը խակ հազիւ կրնան արածել իւրեանց հօտերն, բնակիչք ի հարկէ ցիր ու ցան եղած են: Եթէ հասկնամտեմք բնակչաց թիւն, որ կը հաշուի իւր 7 միլիօն, երկրին ընդարձակութեան հետ, կը գտնեմք միայն 2 բնակիչ մէկ քլուսմէթր քառակուսոյ վրայ, այսինքն 7 կամ 8 անգամ նուազ բազմամարդութիւն քան Կովկասու երկրին մէջ, ուր թեպէտեւ չեն պակսիր անբնակ տեղեր, ժայռեր եւ ձիւնոսպատ լեռներ: Սակայն եթէ միտք դնեմք տեղային աւանդութեանց, պատմութեան վկայութեանց եւ անհամար աւերակաց, կրնամք հետեւցնել թէ երկիրն ի հնումն առաւել բազմամարդ էր քան այսօր: Այն մեծ պետութիւններն որք հիմնուեցան երբեմն Ոքսոսի աւազանին մէջ այլ եւս չկան, արեւելեան քաղաքակրթութեան այն բազմաթիւ վառարաններն, որք կը փայլէին միջին դարու մէջ, անյայտացած են եւ քաղաքակրթեալ ժողովուրդք վերստին բարբարոս վիճակի դարձած են, վերջապէս թափառական կեանքն յաղթանակած է հողադործութեան եւ բարեկեցութեան: Թուրքաստան՝ Միջին դարու հետ բազդատելով, յոյժ յետադէմ վիճակի մէջ կը գտնուի այսօր: Տիրող ցեղն եւս փոխուած է. հին արիականաց տեղ կը տիրեն թուրք եւ իրիւզ աղդերն եւ այդ ցեղին մնացորդք խոյս տալով կլիմայից փոխութեանց եւ երկրին երաշտութեան առջեւ ապաստանած են դէպ ի լեռներն. արդէն ինչ որ կլիման սխառ, նոյնն կատարեցին անդադար սլատերազմներն եւ կոտորածներն: Բայց եւ այնպէս հին արիական ցեղն դեռ եւս ունի

իւր ներկայացուցիչներն քաղաքաց մէջ, թէ եւ բոլարովին
Թրքաց հետ խառն:

Գրեթէ ամենուրեք Թուրքաստանի տնտեսականներն կը ձե-
ւացնեն տափարակ եւ մերկ դաշտեր, ուր ափրովն կրնայ
մինչեւ իսկ նշմարել երկրի կորուսթիւնն. բայց այս խոսքան
դաշտերն տափարակ եւ միայն առ երեւոյթս անհուն հար-
թութեան վրայ կը տարածեն երկայն ալիքներ, ինչպէս
հարաւային Ովկիանոսի հանդարտ եւ կանոնաւոր ծփանք-
ներն չըջանաւոր հողմոց ժամանակ: Սակայն աչքն չնշմարեր
այս բարձրութիւններն եւ խորութիւններն եւ ուղեւորն կը
զարմանայ երբ յանկարծ անասունք, ձիաւորք եւ կարաւանք
սնյայտ լինին երկրին ծալքերուն մէջ: Առաւօտուն՝ լուսա-
ւոր ճառագայթից բեկման պատճառաւ, իրերն կը ստուա-
րանան, արծիւն կ'երեւի ուղտի չափ, խոտերն կը լինին
ծառեր, եւ երբ արեգակն բարձրանայ հորիզոնին վրայ,
օդն կը սկսի բորբոքել եւս առաւել եւս ամեն ինչ կը սկսի
ծածանիլ: Իսկ երբ երկինք ծածկուին, երեւան կ'եւնեն կի-
շուտ աւազի ամպեր, կարմրագոյն մառախուղի մը նման:
Զմերան մէջ տնտեսական միակերպութիւնն կը լինի, բոլորո-
վին կատարեալ երբ երկիրն ծածկուի ձեան տակ: Գարնան
սկիզբն նորարոյս տունկերն կը դարգանան յանկարծուստ
մի քանի աւուր մէջ, յայնժամ՝ դալարիք եւ ծաղկունք կը
փոխանակեն սքանչելեօք դաշտաց տխուր մերկութիւնն:
Բայց այս գարնանային վարդն այն ինչ կը տեւէ, կլիմային
սոսկալի չորութիւնն կայրէ նորարոյս տունկերն եւ անա-
պատն վերստին կ'առնու իւր նախկին տեսքն:

Թուրքաստանի ամբողջ տարածութեան կէտէն առաւելն
գրեթէ անապատ է. հիւսիսային կողմն, գէպի յ'Օրէնպուրի
կը տարածի այն ահաւոր տնտեսական որ կը կոչի Կոչասնայա
սրբայ «Անապատ անօթութեան»: Դէպ 'ի հարաւ կը զըտ-
նուին Սախաակ աւաղներն (Աք-Քոււմ), կարմիր աւաղներն
կը զեռեղին Սիր եւ Ամու գետոց մէջ տեղն. վերջապէս
Սիր-Տարեայի եւ Ուրալի միջեւ կը տարածին Սեւ աւաղներն
(Քարա-Քոււմ): Հարաւային կողմերն եւս կան չափ մ'աւա-
ղուտ անապատներ որք ամենուրեք կը չըջապատեն բարե-

րերով անհաշիւներ, ինչպէս Պուխարայի եւ Սմրղանտի դաշտերն: Այս ամեն անապատաց մէջ նշանաւորագոյնն է անօթութեան անապատն ուր կանցնի Թաշ-Քէնտի ճանապարհն, եւ որ կը զարհուրեցնէ մինչեւ իսկ խրխղ վրանաբնակներն: Ամարան մէջ վրանին տակ մինչդեռ բարեխառնութիւնն է 36 աստիճան, աւազին ջերմութիւնն կը լինի 48 աստիճան, եւ ուղեւորք, մինչեւ իսկ ցերեկուան տապէն գինի, իւրեանց ոտից տակ կ'ըզգան այրեցածի սոսկալի ցաւ մը: Հարաւային կողմանց մի քանի անապատներն ոչ նուազ ահաւոր են. Թէքքէ Թիւրքմենաց դէմ արշաւանաց ժամանակ հարկւրաւոր մարգիկ, ջերմութենէն եւ աւազին ցոլացմանէ չանթահար մեռան:

Թուրքաստանի գետոց շատերն կը ցաղթին իւրեանց շրջանին մէջ եւ երկու գետ միայն կը հասնին մինչեւ Արալ, Սիր եւ Ամու: Սիր, այն է հնոց Եաքսարթէս, Արաբաց Սիւհուն գետն կը բղխի Չինու սահմանագլխոց լեռներէն սառնակոյտից մէջ բազմաթիւ ճիւղերով. բայց լեռներէն հեռանալէ յետոյ իւր ջրերն կը սկսին նուազիլ: Սիր-Տարիա կանցնի Ֆիրկանայի երկրին մէջ, ուր տեղացիք կը տարածեն նորա ջրերն ամեն կողմ ջրանցքներու միջոցաւ եւ կը պարտադնեն երկիրն: Անտի գետն կը մտնէ անապատին մէջ եւ երկար պտոյտէ մը գինի կը ժամանէ մինչեւ Արալի ծովն: Ստորին ընթացքին մէջ Սիր-Տարիա յաճախ փոխած է իւր փոսն, եւ այս ոչ միայն նախապատմական ոյլ եւ նոր ժամանակաց մէջ: Բերովսքի ամրոցէն քիչ մը վար կը ձեւանայ նշանաւոր բազուկ մը զոր տեղացիք կ'անուանեն Ենի-Տարիա, «Նոր գետ»: Չորեքտասներորդ դարուն մէջ այս բազկին մէջ կը վազէր գետ մը, իսկ 1740 ին բոլորովին ցաղթած էր, քսան տարի յետոյ վերստին սկսաւ վազել, 1820 ին դադրեցաւ, բայց յետոյ 1848 ին մեծ գետոյն ողողման ժամանակ Ենի-Տարիա դարձեալ սկսաւ: Սակայն այս բազուկն չհասնիր մինչեւ Արալ, այլ 500 քիլոմէթր ընթացքէ մը յետոյ կը կորնչի լճի մը մէջ: Արդի աշխարհագրաց դիտողութիւններէն կը հետեւի թէ Սիր-Տարիա երբեք վաղած չէ ուղղակի Կասպից ծովն, ինչպէս հիներն կը վկայեն: Եթէ հին ժամանակաց մէջ Սիր-Տարիայի ջրերն կը հասնէին

երբէք մինչեւ Կասպից ծովն, այս տեղի կրնար ունենալ միայն
Ենի-Տարիայի եւ Ամու-Տարիայի միջոցաւ։ Արալի մօտենալով
գետն կը բաժնուի բազմաթիւ ճիւղերու եւ կը ձեւացնէ ըն-
դարձակ տեղաւ մը։ Սիր-Տարիայի ստորին նաւարկութիւնն
վտանգաւոր եւ միանգամայն անորոշ է։ Ռուսք այժմ ունին
փոքրիկ տորմիզ մը, բայց հազիւ կրնան անցնիլ բերանոյն
աւազակոյտն, ուր խորութիւնն է մէկ մէթր որով նաւերն
միշտ կը խրին։ Վերջապէս ջուրց սառիլն, հոսանաց ա-
րագութիւնն, փայտի կամ ածխոյ նուազութիւնն մեծամեծ
գոգարութիւններ եւ կանոնաւոր նաւարկութեան համար։
Առ այժմ մինչեւ որ արուեստական կարեւոր աշխատութիւն-
ներ չկ'աւտարուին իւր եղերաց վրայ, Սիր-Տարիա նաւարկելի
չէ եւ կը ծառայէ միայն մերձակայ դաշտաց ուղղմանց։

Երկրորդ գետն, այն է Ամու-Տարիա, հնոց Ռքսոսն, կը
բղխի Հինտուքուշ լեւանց մէջ նոյնպէս բազմաթիւ ճիւղե-
րով, իւր ընթացքին մէջ, որ գրեթէ 2500 քիլոմէթր, գրեթէ
գետակից չ'ընդունիր։ Իւր աղբիվայրք մինչեւ յարդ լաւ քըն-
նուած չ'են, բայց կ'երեւի թէ գլխաւոր ճիւղն, զոր առաջին
անգամ տեսաւ անգլիացին Վոլտ, կը կոչի տեղացիներէն
Աք-սու, «Սպիտակ ջուր» Զարաֆչան գետն, որ կ'ողողէ Սմըր-
դանդի եւ Պուխարայի երկիրն, կրնայ համարուիլ Ամու-Տա-
րիայի գետակիցն, այլ իւր ջրերն չ'են հասնիր մինչեւ Ամու
եւ 100 քիլոմէթր առաջ կը սկսին ցամքիլ։ Արդէն Սմրդան-
տէն վար Պուխարայի մէջ իւր ջուրց քանակութիւնն յոյժ կը
նուազի եւ անբաւական կը լինի երկրին արտերն ոռոգանե-
լու համար։ Բազում գիւղացիք սկսած են հեռանալ եւ հաս-
տատուիլ վերի կողմերն։

Ռքսոսի հարաւային կողմն կը գտնուի ուրիշ գետ մը որու
աւազանն կարի ընդարձակ է եւ որ առաջնոյն նման կը սպա-
ռի գետն հասնելէ առաջ. այն է Մերվի Մուրկապ գետն։
Այս գետն կը բղխի Աֆղանիստանի Կարճիստան լեւանց
մէջ եւ ողողելով Մերվի ովասիսն կը կորնչի աւազին մէջ։

Պալտի երկրէն վար Ամու-Տարիա կ'ընթանայ դէպ ի հիւ-
սիսային արեւմուտս։ Իւր միջին լայնութիւնն է գրեթէ 700
մէթր եւ խորութիւնն՝ 6 մէթր։ Զուրն է դեղնադոյն, բայց
անոյշ եւ տեղացիք կը վկայեն թէ աշխարհի վրայ եւ ոչ մի

Ջուր կրնայ հաւասարիլ նմա եւ կ'երեւի թէ Ամսւի Ջուրն կը գերազանցէ Նեղոսի հռչակաւոր Ջուրն: Եգիպտոսի գետին նման իւր Ջրերն կ'ողողին կանոնաւորապէս, եւ Ջրերը կը բարձրանան եւ կը տարածին Մայիս ամիսէն սկսեալ մինչեւ Օգոստոս: Եւրոպիոյ մէջ Դանուբ եւ Վոլկա եւ Ափրիկէի մէջ Նեղոս գետերն հազիւ զայն կը գերազանցեն. բայց իւր բերանոյն մօտերն Ջրերն յոյժ կը նուազին, որովհետեւ Խիվայի բնակիչք կը բաշխեն ջրանցքներու մէջ պարտիզաց ուռուցման համար: Այս նշանաւոր գետն կը ներկայացնէ, իւր ընթացքին նկատմամբ, բնագրութեան զարմանալի օրինակ մը. մերթ կը թափի Արալի մէջ եւ մերթ Կասպից ծովուն մէջ: Ստարոնի ժամանակ, Ոքսոս «Ասիոյ ամենէն մեծ գետն», ի բաց առեալ Հնդկաց գետերն» կը վազէր Կասպից աւազանին մէջ եւ Սեւ ծովէն դէպ ի Հնդկաստան ուղղուած վաճառքներն կ'անցնէին իւր մէջէն. իսկ յետոյ Արաբացոց ժամանակ գետն չըջնելով կը վազէր գէպ ի հիւսիս Արալի մէջ: 14րդ դարուն մէջ դարձեալ Կասպից ծովն կ'ողողուէր, բայց 16րդ դարուն կիսոյն Ոքսոս վերստին կը դառնայր Արալի կողմն: Մուրավիէի գտաւ նախ յամին 1819, Կասպից ծովու կողման փոսն, այն օրէն սկսեալ բազում ուղեւորք եւ գիտունք կրցան կատարելապէս երեւան հանել հին ընթացքն:

(Շարունակելի)

Գ. Մ. Ա.

ՆԱԽԱՆՁ

Ոգի՛ մ'ես դու, պատրանք, ցնորք կամ երազ,
Որ վրդովես հոգւոյս հանգիստն հանապազ,
Որպէս շիրմացն 'ի ծառաստան մի թռչուն,
Ննջեցելոց ընդմիջէ միշտ մահու քուն: —

Թէ չեմ խնդրեր ցրկանքներուս հատուցում:
Ակնարկս ալ զուր տեղը խնդրէ մուսուցում,
Ամեն եղբրք՝ ինչպէս նաւուն թափառիկ,
Յիշեցնէ միշտ կորուսեալն հայրենիք,

Որպէս ոգի մ'շաւորդին աչք կը փակէ,
Զամեն տեսած ափունս կարծէ իթակէ,
Նոյնպէս եւ ես աչացս փայլող յամեն լոյս,
Յանկարծ կարծեմ տեսնել պատկեր սիրուհւոյս: —

Իրիկուան դէմ, ես ինքնիրմէս խոյս տալով
Վազեմ երբեմն հոն ուր իւր վերջն առնու ծով,
Անդ զարեւմուտ դիտեմ հնոցի մը հանգոյն.
Որպէս ձագունք թռչնոց դառնան յիւրեանց բոյն,
Այնպէս եւ շողք վերջալուսին անդ դառնան,
Երբ գմայլիմ անձայն ես յայս տեսարան
Դու երեւիս, եւ ես յարիւոյն յետին լոյս,
Յանկարծ կարծեմ տեսնել պատկեր սիրուհւոյս: —

Ի դիշերին երբ մութն յաշխարհ թեւածէ,
Երբ շունչ հովին, երբ երգ հովուին լած է,
Ու երբ կուսին սղօթքներուն հեշտալուր
Ունկն կախեն գմայլած ոգիք ծովուն լուռ,
Աչքս արտում արկեալ երկնից յանշջ ջահ,
Դիտեմ զընթաց նորին յեթեր հեզասահ,
Դու գաս, ու ես 'ի լուսնեկին թալուկ լոյս,
Յանկարծ կարծեմ տեսնել պատկեր սիրուհւոյս: —

Կամիմ երբեմն սենեկիս մէջ միայնակ,
Մոռնալ ջանալ սեւ օրերու յիշատակ,
Ու զսպելով յիմար սրտիս բաբախիւն,
Աչերքս գոց, թաղուած 'ի խոր լուսթիւն,
Լըսեմ, հոգւոյս որպէս ողբոցն արձագանգ,
Վառարանին խոնաւ փայտից հեծեծանք,
Դու գաս կրկին, ու 'ի կարմիր բոցոյն լոյս,
Յանկարծ տեսնել կարծեմ պատկեր սիրուհւոյս: —

Արշալուսին երբ փարատին թանձր ստուերք,
Յառաօտեան զեփիւռ ցրուեն կուսին հերք,
Ու միւէզզիկն 'ի սրտառուչ երգին ձայն
Յաղթիմ կոչէ հաւատացեալ ամենայն.
Ես 'ի տաղնալ ցաւոց գիշերը ողջոյն
Անքուն հսկած, կանգնիմ յոտունս դողդոջուն,

Դու գաս նորէն եւ ես յայգուն առջի լոյս
Յանկարծ կարծեմ տեսնել պատկեր սիրուհւոյս : —

Այսպէս սահին պատանութեան խենդ աւուրք
Ու ցուրտ քարին ներքեւ մարին սիրոյ հուրք,
Իսկ դու ո՛հ չե՞ս գար հոն ուր մարդը անյադ,
Կը տանի հետն սէր յոյս հաւատ եւ փափագ,
Ուր երեք ոտք հող կը բաւէ այն փառաց
Ոյց տիեզերքն անգամ երբեք չէ բաւած .
Եկուր, եկուր ու այս աչացս յետին լոյս,
Վերջին անգամ ցոյց տուր պատկեր սիրուհւոյս :

Գ. Զ.

ՕՐԷՆՍԴՐՈՒԹԻՒՆ Ի ՏԱՃԿԱՍՏԱՆ

Ա

Երբ մարդն բնական եւ վայրենի վիճակի մէջ էր, իւր պէտ-
քեր կարի սահմանափակ էին. ընկերականութեան բնագլուհին
որ իւր մէջ բնական է, չէր առած դեռ այն մեծ զարգա-
ցումն որ վեր կը դասէ զինք ամեն անասունէ : Մարդն կ'ապ-
րէր հետեւապէս մի տեսակ միայնութեան մէջ, որով գոգ-
ցես կատարեալ հանգիստ եւ իւր նմանեաց հետ ամեն կռիւէ
ազատ կը կարծուէր : Բայց նա այդ միայնութեամբ ոչինչ էր .
մենք գիտեմք թէ հեռու այն հանդստութիւնը վայելէ՛լ,
մարդն ընդհակառակն առարկայ է ստէպ վէճերու եւ կռիւ-
ներու, որոց վերջ կը տար գազանական զօրութիւնն : Այն
վէճեր եւ կռիւներ պարտ էին ի հարկէ իւրեանց գոյութեան
իրաւունքն ունենալ. սոցա ընդ միշտ պատճառ էր տիրա-
նալն ու տիրապետելը :

Ոմանց յարձակումն ու ձեռնարկութիւնն եւ այլոց դիմա-
դրութիւնը ծնան իրաւունքի գաղափարն, մի գաղափար որ
յայնժամ կարի անկատար եւ չփոթ կերպով յղացուած էր .
սակայն նա ունէր իւր աղբիւր մի բնածին զգացման մէջ, մի

ներքին ձայնի մէջ, որ տմեն ճշգրիտ նկարագրէ զերծ է եւ որ մի խորհրդաւոր լեզուով կը խօսի տմեն մարդու հետ. ահա գիտակցութիւնն:

Իրաւունքի գաղափարն ժամանակակից է ուրեմն մարդկային գոյութեան հետ. աշխարհ գալու ժամանակին է որ մարդ կ'ոտանայ զայն ի վերջոյ հասակովն ու փորձառութեամբն զարգացնելու համար. իւր սեփական ստացուածն է նա, ինչպէս օգն զոր կը չնչէ, եւ իւր գոյութեան մի անբաժանելի պայմանը: Մի իրաւունքի կիրառութեան դէմ եղած տմեն հարուած նոյն իսկ մարդկային գոյութեան դէմ մի հարուած է, մի մարդասպանութիւն, մի անարդարանալի սպանութիւն: Տարիներու ընթացքն ու փորձառութիւնը զարգացուցին յետոյ այդ իրաւունքի գաղափարն մինչ այն կէտ յորում նա առածի կարգ տնցած է: Սա մի առաջին ճշմարտութիւն է թէ այն իրաւունքն զոր մարդ ունի ապրելու եւ երկրին ինչքն ու արգասիքն վայելելու մասին՝ չ'ունէր այլ սահման բայց եթէ իւր նմանեաց միեւնոյն իրաւունքն: Սա եւս ստոյգ է եւ արդար, թէ իրաւունքի դէմ տմեն հարուած սլաժոյ արժանի էր, յորմէ ցայտեցաւ առդարձեալն գաղափարը:

Այլ սակայն ինչպէս եւ ո՞յր անունով պէտք էր այդ պատժոյ գործադրութիւնը: Վնասահար անհատն, կիրքով դայրացած, չ'կրնալով իւր վրէժխնդրութեան մի չափ դնել, ընկերութիւնն եղաւ նորա փոխանորդն: Ասի է որ ստանձնեց վարձատրելու եւ սլաժեղու պաշտօնը: Այս պաշտօնը կատարելու համար ընկերութիւնն մի վարչութեան, մի հրահանգի պէտք ունէր: Յայնժամ զգացուեցաւ չար կիրքի դէմ անձնիւր անհատի իրաւունքն երաշխաւորող օրէնքի հարկն ու պէտքը, եւ ահա օրէնսդրութիւնն այս հարկի, այս պէտքի պարտի իւր ծագում:

Բ

Մարդն գրաւոր օրէններ ունենալէ առաջ, աւանդութիւններ եւ սովորութիւններ ունէր, իբր կանոն իւր ընկերական յարաբերութեան եւ հիմ իւր արդարութեան: Այդ սովորութիւններ եւ աւանդութիւններ միաձեւ եւ նոյնանման չը

լինելով, տարբեր էին անձնիւր ժողովուրդի ցեղին, բնութեան եւ բարքին համաձայն. սովաւ յայտ է թէ արդարութեան դադարաւորն ամենուրեք միեւնոյն չ'էր, հետեւաբար նորա ձեւերն ու յայանութիւններ բազմաթիւ էին եւ կարի այլազան:

Օսմանեան կայսրութեան մէջ կան դեռ շատ ժողովուրդներ, որոց ընկերական յարաբերութիւններ չ'ունին այլ կանոն, բայց եթէ հին սովորութիւններ:

Ներուի ինձ օրինակ բերել Բարձր Ալպանիոյ լատին բնակիչներու եւ լեռնականաց մի քանի սովորութիւններն. սոցա մէջ նա որ կ'սպաննէ մէկն, պարտի սպաննուիլ մեռնողին ժառանգորդներէն. եթէ կարելի չ'լինի բուն սպաննողն սպաննել, սովոր է նորա տեղ սպաննել նորա որդին, հայրն կամ եղբայրն եւ կամ եղբորորդին: Եթէ մէկը գողնայ, կը դատապարտուի հատուցանել ո՛չ միայն իւր գողցած առարկային արժեքնոյն կրկնապատիւլը, այլ եւ մի տուգանք յ'օգուտ հանրութեան: Եթէ մի դեռահաս օրիորդ՝ խաբելով իւր խօսնայրն՝ ամուսնանայ մի ուրիշի հետ, խաբուող խօսնայրն կարող է նոյն օրիորդին հայրն կամ եղբայրն օրինաւորապէս սպաննել:

Սեւ լեռնցիք եւս իշխան Տանելօին գահակալութենէն առաջ օրինաց տեղ ունէին հին սովորութիւններ: Անապատի արաբացիներէն մի մասն, թէեւ իսլամութեան հիմնադիրներ, ունէին սակայն սովորութիւններ բոլորովին անհամաձայն Գուրանի սլաւութիւնաց. օրինակ իմն, եթէ մի մատակ ձի կամ ո՛ր եւ իցէ բան գողցուած է կէս օրէն առաջ՝ օրինաւոր է, եթէ կէս օրէն վերջն՝ ապօրինաւոր, այլ երբ երեկոյին՝ ոճիր:

Հետեւաբար մարդկային արդարութիւնը բացարձակ չ'է այլ յարաբերական, որով պէտք ունի բարեօրման եւ կատարելութեան, այսինքն խմաստուն օրէններու, որք արդար պատիժ եւ արդար վարձատրութիւն կը տնօրինեն եւ հանրութեան իրաւանց պահպանութեանը հզօր երաշխիք են. ահա մի կէտ յոր կը յանգին, կը ձգտին բոլոր օրէնսդիրներուն ուշն ու ջանքը: Արդարեւ օրէններ պարտին ներդաշնակ լինել իրենց հպատակեալ ընկերութեան սովորութեանց, աւանդութեանց ու բարուցը հետ:

Պէտք էր ուրեմն որ ժողովուրդներ ինքնին օրէններ յօրինէին համաձայն իւրեանց պիտոյից, կայութեան եւ քաղաքականութեան: Սակայն ինքնարար օրէններ յօրինելու միջոցներ կը պահսին չափ ժողովուրդի. այդ դորձ կառավարութեանց վերասահուած է, որք ըստ մեծի մասին կը կազմեն ընկերութեան հանձարեղ եւ խոհական մարմինն եւ որք առաւել ընտել են այդ տեսակ աշխատութեան:

Արդ մարմն է հետեւցնել թէ այն ժողովուրդ որ ինքնին չը յօրինէր իւր օրէններ, կ'ենթարկի օրինաց եւ այս ալ դործնականապէս չը համարուիր մի դժբաղդութիւն. կը բաւէ միայն որ օրէնադիրն անտես չ'առնէ երբեք այն պարագաներ, որոցմէ ներշնչեալ եւ հարկադրեալ՝ պարտի օրէնդրել, ջանալով միանգամայն որ իւր օրէններ հաշտ լինին իրենց հպատակեալ ժողովրդեան բարուցն, խնայական կարողութեանն ու տենջանացը հետ:

Ապաքէն կարելի չ'է որ մի ժողովուրդ մերժէ իւր բարօրութիւնը յարգարող օրէններն, երբ դոքա դիւրահասկնալի են եւ իւր ընտելեան յարմար. իսկ եթէ չ'են այնպէս, կրնան իրր անհրաժեշտ հարկ ընդունիլ այլ ո՛չ իշխել հանրային գիտակցութեան վերայ:

Օտմանեան կայսրութեան ժողովրդոց բարուց եւ սովորութեանց հետ տաճկական ազգին Արաբիայէն բերած օրինաց ըստ մեծի մասին անյարմարութիւնն, ինչպէս եւ ընկերութեանց յառաջդիմութիւնը, նոցա նորանոր տենջերն, մարդկային յառաջատեսութենէ անկախ պարագայներն, որք նիւթական եւ բարոյական աշխարհին մէջ յեղաշրջումներ կը հանէին, կը ցուցնէին թէ պէտք է բարեփոխել հին օրէններ եւ պատուաստել նոցա վերայ մի նոր օրէնադրութիւն, որ առաւել ազատական լինէր, որ յառէր ժողովրդեան բարեկեցութեանն ու յառաջադիմութեանը, որ քաղաքական եւ կրօնական ամեն խտրութենէ վեր դասէր այն ամեն ինչ որ կը վերաբերի բնական եւ տրամաբանական ճշմարտութեանց, որք ընկերութեան ընդ միշտ աճուն պիտոյից հետ անմիջական յարաբերութիւն ունին:

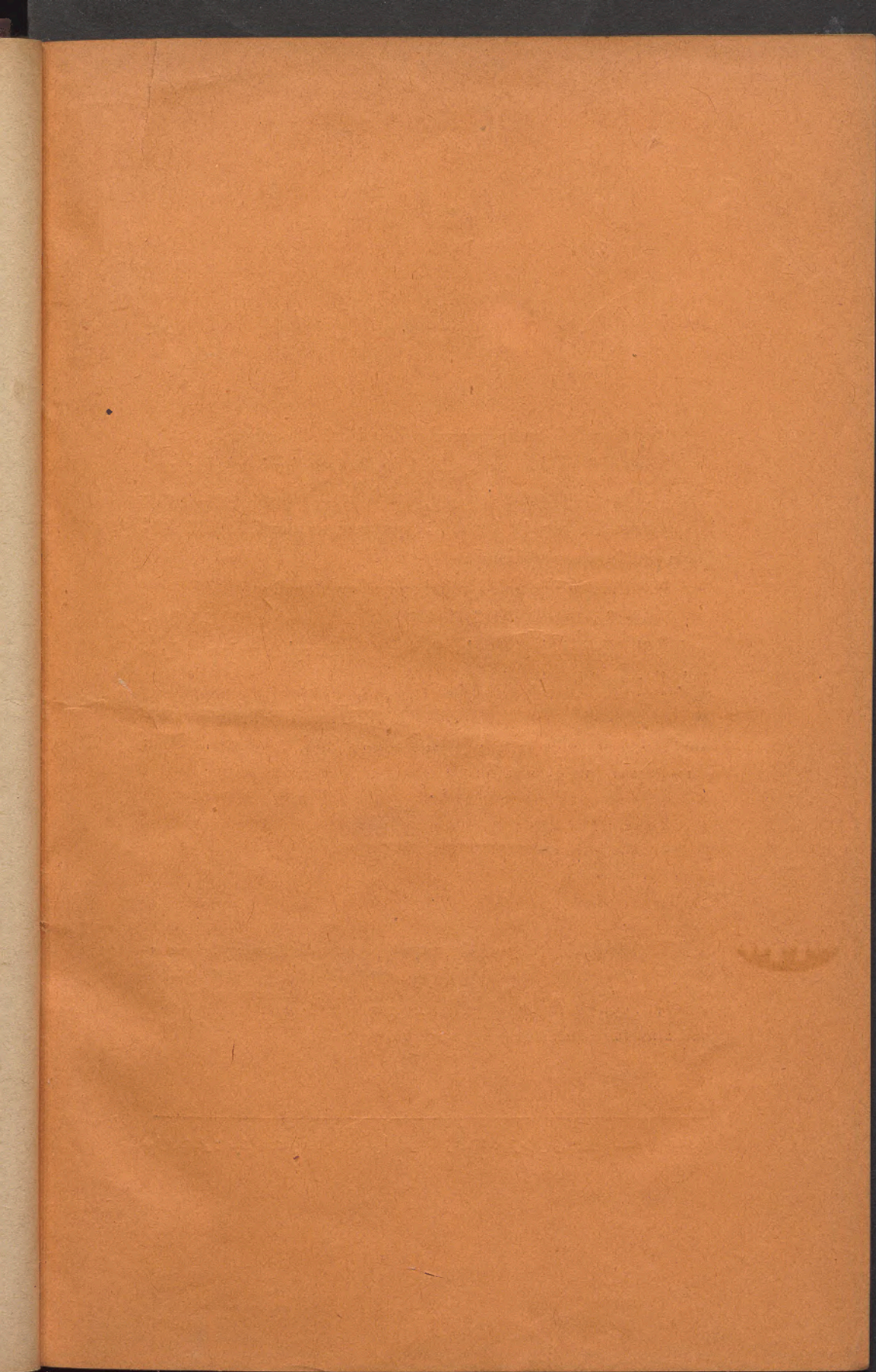
Ներկայ դարուն սկիզբը, ֆրանսական արշաւն Եւրոպական տէրութեանց մեծագոյն մասին մէջ Գօտ Նաբօլէոնի ընդհա-

նուր սկզբունքն մտցուց. այդ սկզբունքը գործնական հանգամանօք օժտեալ ու արդի ժամանակաց դրական պահանջմանց յարմարագոյն լինելով՝ շատ ժողովուրդներէ ընդունուեցան եւ շատերու մէջ եւս վաղ կամ անադան պիտի ընդհանրանան եւ անխուսափելի կերպով պիտի ընդունուին. ըստ որում կայ մի ժողովուրդ որ իւր միջնադարու վերաբերող վաղնջական օրէններովն կարենայ բաւականանալ: Անտարակոյս ո՛չ:

Հարկ անհրաժեշտ է որ ամեն ազգեր քաղաքակրթութեան չաւդին հետեւին, ապա թէ ո՛չ դէպքերէ եւ պատահարներէ չըջապատեալ՝ ի կորուստ պիտի մատնուին, եւ ահա այս համոզումն, այս պէտքն, այս հարկն է որ ներկայ դարուս մէջ յարոյց այնքան յեղափոխութիւններ, այնքան պատերազմներ եւ հետեւարար այնքան յաղթութիւններ ընդդէմ հին աշխարհի յամրընթաց կեանքին:

Տաճկաստան եւրոպական տէրութեանց կարգին մէջ՝ չէր կրնար յետախաղաց լինել. պարտէր նա, հանգոյն այլ երկիրներու նորանոր պիտոյից եւ փոփոխութեանց ազդեցութիւնը կրել: Նաեւ այն արագ յառաջադիմութիւններ զորս Տաճկաստան կատարեց մի սուղ միջոցի մէջ, եւ Օսմանեան հպատակաց եւ արեւմտեան ազգաց միջեւ տեղի ունեցած ամենօրեայ յարաբերութիւնը հարկադրեցին զկայսերական կառավարութիւնը դնել երկրին օրէնագրութիւնը հանրութեան մտաց հաւասարագծին վերայ եւ այնու ջնջել այն ճախող գիծն որ կը բաժանէր զմեզ միւս ժողովուրդներէ եւ որով մեր երկրին վերածնութեան դէմ այնքան փաստեր կը հայթայթէր մեր թշնամեաց: Եւ ահա այս փառաւոր եւ բազմարդին գործ ինչպէս երջանկայիշատակ Ապտիւլ-Ազիզ կայսեր նոյն եւ առաւել մեր արդի օգոստափառ եւ հայրագորով կայսեր Սուլթան Ապտիւլ-Համիտ խանի վերասահմանեալ էր:

(Շարունակելի)

Պ Ա Յ Մ Ա Ն Ք

Երկրագունճն կը հրասարակուի ամիսն մի անգամ:

Տարեկան բաժանորդագիւնն է Կ. Պօլսոյ համար Երկու արծաթ մէնիս. գաւառաց համար յիսուն դանեկան արծաթ, օսար երկիրներու համար 12 Ֆրանք, քղբասարութեան ծախքն Ընկերութեանս վրայ լինելով:

Իւրաքանչիւր քերքի գիւնն է չորս գանեկան:

Բաժանորդագրութեան տեղին է Մեծ. Աւետիս Էֆէնցի Եօրսալեանի գրասենեակն, Կ. Պօլիս, Կամուրջի գլուխը, Վալիսէ Սուլթան խան, քիւ 6:

Խմբագրութեանս վերաբերեալ գրութիւնք ուղղելի են առ Հանգիսիս Տնօրէն Յ. Յ. Պարոնեան, Պահնէ քաքու, Շէլիս-իւլ-Իսլամ խան, քիւ 5:

Ներումն կը խնդրուի Երկրագունճի առաջին թուոյն հրասարակութեան յապաղման համար որ յառաջ եկած է Ընկերութեանս կամքին անկախ պարագայներէ: Երկրորդ թիւն չաան օրէն, եւ Մարտ ամսոյն եւս Ապրիլի սկիզբներն պիտի հրասարակուին. այնուհետեւ իւրաքանչիւր ամսու թերթերն կ'անոնաւորապէս պիտի երեւին: